

บายศรี: ภูมิปัญญาและความเชื่อของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง

Bai Sri: Wisdom and Beliefs of the Isan People in the Mekong River Basin

รุ่งฤทัย รำพึงจิต^{1*} จักรพงษ์ แพทย์หลักฟ้า¹ และกิตติกรณ์ นพุดมพันธ์¹
Rungruthai Rampunjit^{1*}, Chakapong Phaetlakfa¹, and Kittikorn Nopudomphan¹

¹ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ กรุงเทพฯ 10110

¹ Faculty of Fine Arts, Srinakharinwirot University, Bangkok, 10110, Thailand

* Corresponding author: E-mail address: rungrutai.r@mutp.ac.th

(Received: October 25, 2024; Revised: March 3, 2025; Accepted: April 8, 2025)

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้ศึกษาความเชื่อและความหมายที่สะท้อนผ่านการใช้บายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม และการทบทวนวรรณกรรม วิเคราะห์เนื้อหาและการตีความตามกรอบแนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น แนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม และแนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรม ผลการวิจัยพบว่า ความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีผสมผสานความเชื่อดั้งเดิมเรื่องพญานาคกับพุทธศาสนา โดยมีบายศรีเป็นสื่อกลางเชื่อมโยงมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ การทำบายศรีสะท้อนภูมิปัญญาและฝีมือช่างพื้นบ้าน สร้างการมีส่วนร่วมและกระชับความสัมพันธ์ชุมชน ความเชื่อและบทบาทของบายศรีมีลักษณะพลวัตที่ปรับเปลี่ยนตามบริบททางสังคมวัฒนธรรม และได้รับการสืบทอดผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม บายศรีมีความหมายในฐานะสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีพลวัตเชื่อมโยงกับความเชื่อ พิธีกรรม ภูมิปัญญาช่าง และวิถีชีวิต นอกจากนี้เป็นทุนทางสังคมวัฒนธรรมแล้วยังสะท้อนภูมิปัญญาในการดำรงอัตลักษณ์ท้องถิ่นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ข้อค้นพบนี้ชี้ให้เห็นความสำคัญของการส่งเสริมและรักษามรดกภูมิปัญญาผ่านกระบวนการมีส่วนร่วม และการสร้างความตระหนักรู้ในคุณค่าวัฒนธรรมท้องถิ่นแก่คนรุ่นใหม่เพื่อให้วัฒนธรรมบายศรีของอีสานยังคงคุณค่าและปรับตัวได้อย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: บายศรี ความเชื่อ อีสานลุ่มน้ำโขง

Abstract

This research examines the beliefs and meanings reflected through the use of Bai-Si by the people of the Isan region along the Mekong River. Qualitative research methods were employed, including in-depth interviews, participant observation, and literature review. Content analysis and interpretation were conducted based on the structural-functionalism theory, local wisdom concepts, cultural reproduction concepts, and cultural dynamism concepts. The findings reveal that the beliefs about Bai-Si integrate traditional beliefs about the Naga with Buddhism, with Bai-Si serving as a medium connecting humans with supernatural powers. The creation of Bai Sri reflects the wisdom and craftsmanship of local artisans, fostering community participation and strengthening relationships. The beliefs and roles of Bai-Si have a dynamic nature that adapts to socio-cultural contexts and are transmitted through the process of socialization. Bai-Si holds significance as a cultural symbol with dynamics linked to beliefs, rituals, artisanal wisdom, and way of life. Beyond being a socio-cultural capital, it also reflects the wisdom in maintaining local identity amidst change. The findings highlight the importance of promoting and preserving this wisdom heritage through participatory processes and raising awareness of the value of local culture among the younger generation to ensure the enduring value and adaptability of the Bai-Si culture in Isan.

Keywords: Bai Sri, beliefs, Mekong River Basin

บทนำ

วิถีชีวิตและประวัติศาสตร์ของมนุษย์มีความเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับศิลปะและวัฒนธรรม ซึ่งไม่อาจแยกขาดจากกันได้ หากแต่มีความสัมพันธ์อย่างลึกซึ้งและซับซ้อนกับบริบททางสังคมและผู้คน วัฒนธรรมในฐานะวิถีชีวิตที่หล่อหลอมความคิด ค่านิยม และการสร้างสรรค์ของมนุษย์ จึงมีพลังในการกำหนดแบบแผนและรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้คน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทของสังคมไทยที่วัฒนธรรมมีความผูกพันอย่างแนบแน่นกับความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังจะเห็นได้จากการสร้างวัตถุมงคลหรือเครื่องรางของขลังเพื่อเป็นสื่อกลางในการเคารพบูชาและขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ “บายศรี” เป็นตัวอย่างหนึ่งของงานศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านที่สะท้อนให้เห็นคติความเชื่อและระบบคุณค่าของชาวอีสาน ในฐานะเครื่องสักการบูชาที่ทำจากใบตองประดิษฐ์อย่างประณีตสวยงามบายศรีเป็นประเพณีและพิธีกรรมที่สำคัญของชาวอีสานลุ่มน้ำโขงมาช้านาน มีความเชื่อว่าบายศรีเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ช่วยปกป้องคุ้มครอง นำมาซึ่งความสุข ความเจริญ และโชคลาภ [1] บายศรียังสะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของชาวอีสานในการสร้างสรรค์ประเพณีทั้งดงามและมีคุณค่า [2] การศึกษาบายศรีจึงมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจวิถีชีวิต ความเชื่อ และระบบคุณค่าของผู้คนในท้องถิ่น นอกจากนี้ บายศรียังแสดงให้เห็นภูมิปัญญาในการนำวัสดุธรรมชาติในท้องถิ่นมาสร้างสรรค์เป็นงานศิลปะทั้งดงามและมีคุณค่าทางจิตใจ [3] การใช้พืชพรรณ ดอกไม้และใบตองมาประดิษฐ์เป็นบายศรี แสดงถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างคนกับธรรมชาติ ที่อยู่คู่กับชาวอีสานมายาวนาน [4] อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมที่รวดเร็วในปัจจุบัน บายศรีได้เกิดการปรับเปลี่ยนทั้งในเชิงรูปแบบ วิธีการใช้ และการให้ความหมาย ก่อให้เกิดพลวัตทางวัฒนธรรมที่ส่งผลให้คุณค่าและความหมายของบายศรีมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จากที่เคยเป็นเพียงเครื่องบูชาในพิธีกรรมตามความเชื่อดั้งเดิม กลายเป็นสินค้าทางวัฒนธรรม สัญลักษณ์ทางการท่องเที่ยว หรือองค์ประกอบในการสร้างอัตลักษณ์ท้องถิ่นเพื่อตอบสนองต่อบริบทสังคมสมัยใหม่ พลวัตดังกล่าวทำให้จำเป็นต้องมีการทบทวนและศึกษาซ้ำในชุดความรู้เดิมเกี่ยวกับบายศรี เพื่อทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของความหมายและบทบาทที่เกิดขึ้นในบริบทร่วมสมัย ซึ่งนำไปสู่ความจำเป็นของการศึกษาในครั้งนี้ การศึกษาบายศรีจึงช่วยให้เข้าใจภูมิสัมพันธ์ของคนกับสิ่งแวดล้อม อันนำไปสู่แนวทางการอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม การศึกษาบายศรีในเชิงลึกเพื่อทำความเข้าใจความหมายและคติความเชื่อนั้นยังมีอยู่น้อยและจำกัดอยู่เพียงไม่กี่พื้นที่ [5] โดยเฉพาะการศึกษาบายศรีในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง ซึ่งมีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่โดดเด่นและแตกต่างจากพื้นที่อื่น ๆ ของอีสาน งานวิจัยที่ผ่านมามักมุ่งเน้นการอธิบายลักษณะทางกายภาพของบายศรีและขั้นตอนพิธีกรรม แต่ยังไม่ได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงกระบวนการปรับเปลี่ยนความหมายและบทบาทหน้าที่ของบายศรีในฐานะสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมอย่างเป็นองค์รวม อีกทั้งการศึกษาที่ผ่านมายังขาดการนำทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ เช่น แนวคิดโครงสร้างหน้าที่ แนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม และแนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรม มาใช้ในการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ดังกล่าวอย่างเป็นระบบ งานวิจัยชิ้นนี้จึงมุ่งเติมเต็มช่องว่างทางวิชาการด้วยการศึกษาที่ครอบคลุมและลึกซึ้งในการศึกษา “บายศรี” หมายถึง เครื่องบูชาที่ทำจากใบตองและดอกไม้ ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการแสดงความเคารพบูชา ส่วน “ความเชื่อ” หมายถึง ความคิด ความเข้าใจ ที่มีต่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติในการใช้บายศรีเป็นสื่อกลางในการบูชาพญานาค และ “ความหมาย” หมายถึง การตีความความหมายที่แฝงอยู่ในบายศรีในด้านวัสดุ รูปทรงของบายศรี โดย “ชาวอีสานลุ่มน้ำโขง” ในการศึกษา หมายถึง ประชากรที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยเฉพาะในพื้นที่จังหวัดที่มีอาณาเขตติดกับแม่น้ำโขง ที่มีการบูชาพญานาค ซึ่งพื้นที่ศึกษา

ครอบคลุม 3 แห่ง ได้แก่ 1) เจ้าปู่ศรีสุทโธ เจ้าย่าศรีปทุมมา ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี 2) ศาลปู่พญานาคราช สะพานมิตรภาพไทย-ลาว แห่งที่ 2 ตำบลบางทรายใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดมุกดาหาร และ 3) ลานพญาศรีสัตตนาคราช ตำบลในเมือง อำเภอเมืองนครพนม จังหวัดนครพนม ดังนั้น การศึกษาวิจัยนี้ จึงมุ่งศึกษาบายศรีในมิติของความเชื่อ ภูมิปัญญา และความหมายที่สะท้อนผ่านการใช้บายศรีของชาวอีสานกลุ่มน้ำโขง เพื่อสร้างความเข้าใจอย่างถ่องแท้ต่อบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของผู้คนในพื้นที่ อันจะเป็นประโยชน์ในการอนุรักษ์และสืบทอดมรดกทางภูมิปัญญานี้ให้คงอยู่สืบไป

วัตถุประสงค์

ศึกษาความเชื่อและความหมายที่สะท้อนผ่านการใช้บายศรีของชาวอีสานกลุ่มน้ำโขง

การทบทวนวรรณกรรม

ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างความเข้าใจพื้นฐานและกำหนดกรอบแนวคิดการวิจัย โดยแบ่งการทบทวนออกเป็น 2 ส่วนหลัก ได้แก่ แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

1.1 ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural-Functionalism)

ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมเป็นแนวคิดทางสังคมวิทยาที่มองสังคมเป็นระบบอินทรีย์ (Organic System) ที่มีองค์ประกอบต่างๆ ทำหน้าที่สอดประสานกันเพื่อความอยู่รอดและเสถียรภาพของสังคม โดย Radcliffe-Brown [5] มองว่าวัฒนธรรมและพิธีกรรมทำหน้าที่ในการรักษาดุลยภาพทางสังคม ส่วน Malinowski [6] เน้นว่าความเชื่อและพิธีกรรมเป็นกลไกที่ช่วยตอบสนองความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ ทั้งทางกายภาพและจิตใจ ขณะที่ Parsons [7] อธิบายว่าระบบวัฒนธรรมมีบทบาทในการกำหนดค่านิยม บรรทัดฐาน และแบบแผนทางสังคม

การศึกษานี้ใช้ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมในการวิเคราะห์บทบาทและหน้าที่ของบายศรีในฐานะองค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่ช่วยรักษาเสถียรภาพของสังคม เชื่อมโยงผู้คนเข้าด้วยกัน และตอบสนองความต้องการทางจิตวิญญาณของชุมชนอีสานกลุ่มน้ำโขง โดยมุ่งวิเคราะห์ว่าการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวกับบายศรีทำหน้าที่อะไรในการรักษาโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมและระบบความเชื่อของชุมชน

1.2 แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom)

แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่นให้ความสำคัญกับองค์ความรู้ที่สั่งสมและถ่ายทอดกันมาในชุมชน เพื่อการดำรงอยู่และการปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและบริบททางสังคม เอกวิทย์ ณ ถลาง [8] อธิบายว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นพลังความรู้ ความคิด ความเชื่อที่ฝังตัวอยู่ในวิถีชีวิตและการสร้างสรรค์ของชุมชน ประกอบด้วยองค์ความรู้ด้านต่างๆ ที่มีลักษณะองค์รวมและปรับเปลี่ยนได้ตามบริบท ขณะที่ ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ [9] เน้นว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะจำเพาะกับพื้นที่และเป็นเอกลักษณ์ที่แสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์

การศึกษานี้ใช้แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่นในการวิเคราะห์ความรู้และทักษะที่แฝงอยู่ในการสร้างบายศรี ทั้งในแง่การเลือกใช้วัสดุ เทคนิคการประดิษฐ์ การออกแบบรูปทรง ตลอดจนกระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้จากรุ่นสู่รุ่น เพื่อเข้าใจว่าภูมิปัญญาในการสร้างบายศรีสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างไร

1.3 แนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Cultural Reproduction)

แนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมที่พัฒนาโดย Pierre Bourdieu [10, 11] อธิบายกระบวนการที่วัฒนธรรม ความเชื่อ และแบบแผนทางสังคมถูกถ่ายทอดและตอกย้ำผ่านสถาบันทางสังคมและชีวิตประจำวัน โดย Bourdieu เสนอแนวคิดเรื่องทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) และฮาบิทัส (Habitus) ที่อธิบายว่าการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นผ่านการขัดเกลาทางสังคม ซึ่งเป็นกระบวนการที่คนเรียนรู้และรับเอาค่านิยม ความเชื่อ และแบบแผนของสังคมมาเป็นส่วนหนึ่งของตัวตน

การศึกษานี้ใช้แนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมในการวิเคราะห์ว่าความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับบวชศรีถูกสืบทอดและผลิตซ้ำผ่านกลไกทางสังคมอย่างไร โดยพิจารณากระบวนการถ่ายทอดความรู้ การเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติ และการสร้างความชอบธรรมให้กับความเชื่อผ่านสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมอย่างบวชศรี

1.4 แนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรม (Cultural Dynamics)

แนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรมอธิบายการเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของวัฒนธรรมท่ามกลางบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลง โดย Appadurai [12] เสนอแนวคิดเรื่องกระแสวัฒนธรรมโลก (Global Cultural Flows) ที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมท้องถิ่น ขณะที่ Hannerz [13] อธิบายแนวคิดครีโอลิเซชัน (Creolization) ที่แสดงการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมต่างๆ จนเกิดเป็นรูปแบบใหม่ ส่วน Bhabha [14] นำเสนอแนวคิดพื้นที่ที่สาม (Third Space) ที่อธิบายการต่อรองเชิงวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์กับอำนาจในสังคม

การศึกษานี้ใช้แนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรมในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงและการปรับตัวของบวชศรีในบริบทสังคมร่วมสมัย โดยพิจารณาว่าบวชศรีมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบ ความหมาย และบทบาทหน้าที่อย่างไรเมื่อเผชิญกับอิทธิพลของศาสนาพุทธ กระแสทุนนิยม และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม รวมถึงวิเคราะห์ยุทธวิธีของชุมชนในการธำรงอัตลักษณ์ท้องถิ่นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

2. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 งานวิจัยเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมบวชศรี

สุจิตต์ วงษ์เทศ [1] ศึกษาความเชื่อเรื่องพญานาคและอำนาจเหนือธรรมชาติในวัฒนธรรมอีสาน พบว่าพญานาคเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และความคุ้มครอง การบูชาพญานาคจึงเป็นการแสดงความเคารพและขอพรให้ชีวิตดีขึ้น ขณะที่ ธวัช ปุณโณทก [2] ศึกษาความเชื่อเรื่องพญานาคที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวอีสาน พบว่าการบูชาพญานาคสะท้อนให้เห็นการพึ่งพาอาศัยระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

สำเริง จันทรสวรรณ และคณะ [15] ศึกษาบทบาทของบวชศรีในพิธีกรรมอีสาน พบว่าบวชศรีเป็นสื่อกลางเชื่อมโยงระหว่างโลกมนุษย์กับโลกแห่งอำนาจเหนือธรรมชาติ การใช้บวชศรีในพิธีกรรมจึงเป็นการสื่อสารและเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคนกับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ สอดคล้องกับการศึกษาของ พิสิฐ เจริญวงศ์ [16] ที่พบว่าความเชื่อเรื่องพญานาคได้หยั่งรากลึกในสังคมอีสาน โดยนำสัญลักษณ์พญานาคมาปรากฏในงานศิลปะพื้นบ้านอย่างบวชศรี

2.2 งานวิจัยเกี่ยวกับภูมิปัญญาในการสร้างบวชศรี

บุญชู ฒ ป้อมเพชร และคณะ [3] ศึกษาภูมิปัญญาการเลือกใช้วัสดุธรรมชาติในท้องถิ่นมาประดิษฐ์บวชศรี พบว่าการเลือกใช้วัสดุสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและ การใช้ทรัพยากรอย่างรู้คุณค่า ด้าน สมชาติ มณีโชติ [17] วิเคราะห์รูปทรงและองค์ประกอบของบวชศรี พบว่ามีการออกแบบที่สื่อถึงความอุดมสมบูรณ์ การเจริญเติบโต และโชคลาภ ความหมายเหล่านี้สะท้อนความเชื่อและคุณค่าที่ชาวอีสานมีต่อบวชศรี

ทรงคุณ จันทวร [18] ศึกษาพัฒนาการภูมิปัญญาด้านหัตถกรรมพื้นบ้านอีสาน พบว่าภูมิปัญญาเหล่านี้มาจากการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์ของคนในชุมชนที่รู้จักใช้ประโยชน์จากวัสดุธรรมชาติ โดยอาศัยความประณีตบรรจงและจินตนาการอันละเอียดอ่อน จนเกิดเป็นผลงานที่มีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น

2.3 งานวิจัยเกี่ยวกับบทบาทและผลกระทบของบายศรีต่อสังคมและวัฒนธรรม

ฉลาดชาย รมิตานนท์ [19] ศึกษาบทบาทของบายศรีในพิธีกรรมและความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนอีสาน พบว่าการร่วมกันทำบายศรีและประกอบพิธีกรรมช่วยสร้างความสามัคคี เกิดการแลกเปลี่ยนแรงงานและทรัพยากรระหว่างเครือญาติและคนในชุมชน ตอกย้ำความสัมพันธ์และธำรงรักษาประเพณีท้องถิ่น ขณะที่ กฤษณา ศักดิ์ศรี [20] พบว่าพิธีกรรมความเชื่อต่างๆ มีส่วนช่วยในการควบคุมทางสังคมและสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน

ยศ สันตสมบัติ [21] ศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมอีสานที่ส่งผลต่อคุณค่าและความหมายของประเพณีบายศรี พบว่าจากเดิมที่เน้นคุณค่าทางจิตใจและความเชื่อ ปรับเปลี่ยนสู่การเน้นคุณค่าทางเศรษฐกิจ และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมากขึ้น ชุมชนพยายามปรับตัวและสร้างสมดุลระหว่างการอนุรักษ์กับการใช้ประโยชน์จากประเพณี สอดคล้องกับการศึกษาของ ชาญชัย วนิชานุวัชร [22] ที่พบการปรับตัวของความเชื่อดั้งเดิมให้เข้ากับบริบทใหม่เพื่อความอยู่รอดและการยอมรับในสังคม

ระเบียบวิธีการวิจัย

การศึกษานี้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เพื่อศึกษาความเชื่อและความหมายที่สะท้อนผ่านการใช้บายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพแบบการศึกษาเฉพาะกรณี (Case Study) ในพื้นที่ลุ่มน้ำโขง 3 แห่ง ได้แก่ 1) เจ้าปู่ศรีสุทโธ เจ้าย่าศรีปทุมมา ตำบลบ้านม่วง อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี 2) ศาลปู่พญานาคราช สะพานมิตรภาพไทย-ลาว แห่งที่ 2 ตำบลบางทรายใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดมุกดาหาร และ 3) ลานพญาศรีสัตตนาคราช ตำบลในเมือง อำเภอเมืองนครพนม จังหวัดนครพนม

2. ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

2.1 ประชากรที่ศึกษา

ประชากรในการศึกษา คือ ผู้ที่มีความรู้ ความเข้าใจและมีประสบการณ์เกี่ยวกับบายศรีและความเชื่อเรื่องพญานาคในพื้นที่อีสานลุ่มน้ำโขงทั้ง 3 แห่ง

2.2 กลุ่มตัวอย่าง

ผู้วิจัยเลือกกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจง (Purposive Sampling) ประกอบด้วยผู้นำชุมชน ปราชญ์ชาวบ้านหรือผู้มีความรู้ด้านบายศรี ช่างทำบายศรีและผู้มีประสบการณ์เกี่ยวกับบายศรี

การเลือกกลุ่มตัวอย่างคำนึงถึงความหลากหลายในด้านอายุ เพศ บทบาทในชุมชน และระดับความเกี่ยวข้องกับบายศรี เพื่อให้ได้มุมมองที่ครอบคลุมและหลากหลาย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

ในการศึกษา ผู้วิจัยใช้เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ดังนี้

1. แนวคำถามสำหรับการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview Guide)

ผู้วิจัยสร้างแนวคำถามกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) สำหรับใช้ในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) โดยแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่

1.1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ให้สัมภาษณ์ เช่น อายุ อาชีพ ภูมิลำเนา บทบาทในชุมชน เป็นต้น

1.2 ความรู้ ความเชื่อ และประสบการณ์เกี่ยวกับบายศรีและพญานาค ครอบคลุมประเด็นเรื่อง ความหมาย คุณค่า และภูมิปัญญาในการสร้างบายศรี รวมถึงเรื่องเล่าและตำนานที่เกี่ยวข้อง

1.3 บทบาทและผลกระทบของบายศรีต่อวิถีชีวิต สังคม และวัฒนธรรมในชุมชน ทั้งในแง่ของ พิธีกรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

2. แบบบันทึกภาคสนาม (Field Note Form)

ผู้วิจัยออกแบบแบบบันทึกภาคสนามเพื่อใช้ในการจดบันทึกข้อมูลจากการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ในกิจกรรมและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับบายศรี โดยแบ่งออกเป็นส่วนต่างๆ ได้แก่

2.1 ข้อมูลทั่วไป เช่น วัน เวลา สถานที่ และผู้เข้าร่วมกิจกรรม

2.2 บรรยากาศและสภาพแวดล้อมของกิจกรรม

2.3 ขั้นตอนและรายละเอียดของกิจกรรมหรือพิธีกรรม

2.4 บทบาทและปฏิสัมพันธ์ของผู้เข้าร่วมกิจกรรม

2.5 สัญลักษณ์และความหมายที่ปรากฏในกิจกรรม

2.6 ความคิดเห็นและการตีความของผู้วิจัย

เครื่องมือการวิจัยทั้งหมดนี้ผ่านการตรวจสอบคุณภาพโดยผู้ทรงคุณวุฒิ และมีการปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำก่อนนำไปใช้จริง

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการศึกษา ผู้วิจัยใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม ดังนี้

1. การศึกษาเอกสาร (Documentary Research)

ผู้วิจัยรวบรวมและศึกษาข้อมูลจากเอกสารทางวิชาการ หนังสือ บทความ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบายศรี ความเชื่อเรื่องพญานาค และวัฒนธรรมอีสาน ทั้งจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ เพื่อสร้างความเข้าใจพื้นฐานและกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย

2. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview)

ผู้วิจัยสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ซึ่งเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จากผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับบายศรีและความเชื่อเรื่องพญานาค เช่น พระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ปรชาญชาวบ้าน และชาวบ้านที่เข้าร่วมกิจกรรม การสัมภาษณ์ใช้แนวคำถามกึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) และบันทึกข้อมูลด้วยเครื่องบันทึกเสียง โดยใช้เวลาสัมภาษณ์ประมาณ 60-90 นาทีต่อคน

3. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participant Observation)

ผู้วิจัยเข้าร่วมสังเกตการณ์ในกิจกรรมและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับบายศรี ทั้งการประดิษฐ์บายศรี การบูชาพญานาค และการรวมกลุ่มทางสังคมในชุมชน โดยบันทึกข้อมูลอย่างละเอียดลงในแบบบันทึกภาคสนาม (Field Note Form) พร้อมถ่ายภาพและวิดีโอเพื่อใช้ประกอบการวิเคราะห์

การวิเคราะห์ข้อมูล

หลังจากเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามแล้ว ผู้วิจัยนำข้อมูลทั้งหมดมาทำการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ตามขั้นตอน ดังนี้

1. การจัดระเบียบข้อมูล

ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์ การสังเกตการณ์ และการสนทนากลุ่ม มาจัดระเบียบให้เป็นหมวดหมู่ตามประเด็นที่ศึกษา ได้แก่ ความเชื่อ ความหมาย บทบาท และผลกระทบของบายศรี

2. การลงรหัสข้อมูล

ผู้วิจัยอ่านบทวนข้อมูลทั้งหมด และกำหนดรหัส (Code) หรือคำสำคัญ (Keyword) ที่สะท้อนเนื้อหาสาระของข้อมูลในแต่ละส่วน เพื่อใช้เป็นหน่วยในการวิเคราะห์

3. การหาแบบแผนและความสัมพันธ์ของข้อมูล

ผู้วิจัยพิจารณาความเชื่อมโยงและความสัมพันธ์ระหว่างรหัสหรือคำสำคัญต่างๆ เพื่อค้นหาแบบแผนที่ปรากฏในข้อมูล และเชื่อมโยงแบบแผนเหล่านั้นเข้ากับแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างคำอธิบายหรือข้อสรุปที่ตอบวัตถุประสงค์การวิจัย ได้แก่ ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural-Functionalism) ของ Radcliffe-Brown และ Parsons เพื่อวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของบายศรีในระบบสังคม แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) ของเอกรวิทย์ ณ ถลาง เพื่อวิเคราะห์องค์ความรู้ในการสร้างบายศรี แนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Cultural Reproduction) ของ Bourdieu เพื่อวิเคราะห์การสืบทอดความเชื่อและพิธีกรรม และแนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรม (Cultural Dynamics) ของ Appadurai เพื่อวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของความหมายและบทบาทบายศรีในบริบทสังคมปัจจุบัน

4. การตีความและสร้างข้อสรุป

ผู้วิจัยนำผลการวิเคราะห์มาตีความและสร้างข้อสรุปเกี่ยวกับความเชื่อ ความหมาย บทบาท และผลกระทบของบายศรีในบริบทสังคมและวัฒนธรรมอีสานลุ่มน้ำโขง โดยพิจารณาความสอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมถึงชี้ให้เห็นประเด็นสำคัญหรือข้อค้นพบใหม่ที่ได้จากการศึกษานี้

5. การตรวจสอบความน่าเชื่อถือของผลการวิเคราะห์

ผู้วิจัยใช้วิธีการตรวจสอบแบบสามเส้า (Triangulation) โดยเปรียบเทียบข้อมูลจากแหล่งต่างๆ ทั้งการศึกษาเอกสาร การสัมภาษณ์ การสังเกตการณ์ และการสนทนากลุ่ม เพื่อยืนยันความน่าเชื่อถือของผลการวิเคราะห์ นอกจากนี้ยังให้ผู้ให้ข้อมูลสำคัญตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลและการตีความ (Member Checking) เพื่อให้ผลการวิจัยมีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

สรุปผล

จากวัตถุประสงค์การวิจัยที่มุ่งศึกษาความเชื่อและความหมายที่สะท้อนผ่านการใช้บายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง ผลการศึกษาพบว่า

ด้านความเชื่อ บายศรีสะท้อนการผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมเรื่องพญานาคกับพุทธศาสนา โดยมีบทบาทเป็นสื่อกลางเชื่อมโยงมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติผ่านพิธีกรรมและการขอพร รวมถึงการแสดง ความศรัทธาและเคารพบูชา ตลอดจนการสืบทอดความเชื่อผ่านกระบวนการขัดเกลาทักษะสังคมในครอบครัว และชุมชน โดยวิเคราะห์สรุปผลได้ดังนี้

ความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีในมิติอำนาจเหนือธรรมชาติของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง จากการศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง พบว่าชาวอีสานลุ่มน้ำโขงให้ความสำคัญกับบายศรีในมิติของอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะความเชื่อในเรื่องพญานาคซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวอีสานนับถือ ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของผู้ให้ข้อมูลว่า “คนที่ศรัทธาเค้าก็ได้สักการะบูชาของคูปพญานาค อะไรแบบนี้” และ “ที่นั่นมีองค์พญานาคอยู่แล้ว แล้วถ้าจะไหว้แค่ขันหมากเบ็งมันก็ดูเหมือนมันธรรมดาเกินไป แล้วที่อื่นเค้าก็มีพญานาคเป็นพญานาคไหว้ ที่นี้ก็เลยอยากให้มีพญานาคไหว้” ซึ่งสะท้อนว่าชาวอีสานเชื่อว่าการทำบายศรีเป็นรูปพญานาคเพื่อสักการะบูชานั้น เป็นการแสดงความเคารพต่อความศักดิ์สิทธิ์ของพญานาค นอกจากนี้ ยังพบว่าการทำบายศรีสามารถนำมาใช้สื่อสารกับสิ่งที่ชาวอีสานนับถือด้วย ดังคำกล่าวว่า “บายศรีเป็นแบบสื่อถึงท่าน” ทั้งนี้ เชื่อว่าหากนำบายศรีไปสักการะบูชาด้วยจิตศรัทธาแล้ว พญานาคหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะอำนวยพรให้ ดังกล่าวว่า “ท่านจะปกป้องรักษาเรา ปกปักษ์รักษาไปทุกหนทุกแห่ง แคล้วคลาดปลอดภัย ไม่มีภัยอันตรายใดๆ” อย่างไรก็ตาม หากกระทำการลบหลู่หรือไม่เคารพต่อบายศรีที่ใช้สักการะบูชา ก็เชื่อว่าอาจเกิดเคราะห์กรรมได้ ดังที่ผู้ให้ข้อมูลกล่าวว่า “ถ้าเรารักษาไม่ดี ก็จะมีฝันว่าให้เอามาคืนที่วังเหมือนเดิม สถานที่นั้น ที่เราเอาไป” [23]

จะเห็นได้ว่าความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีในมิติอำนาจเหนือธรรมชาติของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะความศรัทธาต่อพญานาคนั้น ส่งผลต่อพฤติกรรมในการสักการะบูชาและประกอบพิธีกรรมต่างๆ โดยใช้บายศรีเป็นสื่อกลางในการติดต่อสื่อสารกับอำนาจเหนือธรรมชาติ เพื่อขอพรหรืออัญมัยความสุข ความเจริญ ขณะเดียวกันก็ต้องแสดงความเคารพนับถืออย่างสูงเพื่อหลีกเลี่ยงผลร้ายที่อาจเกิดขึ้น สะท้อนให้เห็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อท้องถิ่นดั้งเดิมกับพุทธศาสนาที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของผู้คน ดังที่ สุกิตต์ วงษ์เทศ [1] กล่าวว่า ความเชื่อเรื่องพญานาคในอีสานมีความเกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธและความเชื่อพื้นบ้านผ่านความศรัทธาในอำนาจเหนือธรรมชาติและพิธีกรรมต่างๆ

ความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีในมิติภูมิปัญญาในการสร้างบายศรี จากการศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขงผ่านการสัมภาษณ์ประกอบกับการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าการสร้างบายศรีมีภูมิปัญญาท้องถิ่นอันโดดเด่นในด้านการเลือกใช้วัสดุ การออกแบบรูปทรง และเทคนิคการประดิษฐ์ ซึ่งส่งผ่านกันมาในชุมชน ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของผู้ให้ข้อมูลว่า “พับได้เลย ไม่ต้องรอก่อน พับเลย พับได้เลย” สะท้อนถึงความรู้ในการเลือกใช้ใบตองสดเพื่อการพับและประดิษฐ์ โดยไม่จำเป็นต้องตากแดดให้หมาดก่อน เป็นภูมิปัญญาเฉพาะถิ่นที่ส่งต่อกันมา นอกจากนี้ ยังพบว่ามีการพัฒนารูปแบบบายศรีที่แปลกใหม่และซับซ้อนยิ่งขึ้น จากเดิมที่เป็นขันหมากเบ็งธรรมดา ก็เริ่มมีการประดิษฐ์เป็นรูปพญานาค โดยใช้เทคนิคการเรียงกลีบอย่างพิถีพิถัน ดังคำบอกเล่าว่า “ก็เปลี่ยนแปลงขึ้นเรื่อย ๆ ค่ะ แต่ก่อนก็ทำไม่สวยเลยเราก็ไปดูของคนอื่นมา แล้วก็มาพัฒนาตัวเอง” แสดงให้เห็นถึงการค้นคว้า เรียนรู้ และพัฒนาทักษะฝีมือของช่างบายศรีอย่างต่อเนื่อง

เมื่อวิเคราะห์ผ่านกรอบแนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) ที่เน้นองค์ความรู้และทักษะที่บ่มเพาะจากประสบการณ์และสั่งสมกันมาในชุมชน [24] จะเห็นได้ว่าการผลิตบายศรีสะท้อนภูมิปัญญาของชาวบ้านในการเลือกสรรวัสดุจากธรรมชาติอย่างใบตองมาใช้ประโยชน์ ผ่านการเรียนรู้เทคนิควิธีการพับ การเย็บ การเรียงกลีบ ที่ต่อยอดจากรุ่นสู่รุ่นจนเกิดเป็นรูปแบบบายศรีที่ประณีตงดงาม เป็นการประยุกต์ใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและความเชื่อผ่านงานหัตถศิลป์พื้นบ้าน

สอดคล้องกับการศึกษาของ ทรงคุณ จันทจร [18] ที่ระบุว่าภูมิปัญญาด้านหัตถกรรมพื้นบ้านอีสาน มีพัฒนาการมาจากการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์ของคนในชุมชนที่รู้จักใช้ประโยชน์จากวัสดุธรรมชาติในการสร้างสรรค์สิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ ให้มีคุณค่าทางใช้สอยและความงาม กล่าวโดยสรุป การสร้างบายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขงมีภูมิปัญญาท้องถิ่นที่น่าสนใจในการเลือกใช้วัสดุจากธรรมชาติมาผ่านกระบวนการคิดสร้างสรรค์และลงมือปฏิบัติ จนเกิดเป็นรูปทรงศิลปะการประดิษฐ์ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว สืบทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่นผ่านการเรียนรู้ เลียนแบบ และต่อยอด ทั้งยังสะท้อนวิถีคิดในการบูรณาการความเชื่อท้องถิ่นเข้ากับทักษะช่างฝีมือชาวบ้าน จนเกิดเป็นผลงานที่มีคุณค่าทั้งในเชิงจิตวิญญาณและสุนทรียภาพ แสดงให้เห็นภูมิปัญญาและศักยภาพของคนในชุมชนในการเชื่อมโยงระหว่างวัฒนธรรม ความเชื่อ และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติ

ความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีในมิติบทบาทด้านพิธีกรรม การขอพร และการสร้างสัมพันธ์ในชุมชนของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง จากการศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขงผ่านการสัมภาษณ์ประกอบกับการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่าบายศรีมีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมต่างๆ ของชุมชน ทั้งในแง่ของการขอพรหรือบนบานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และการสร้างสายสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน ดังจะเห็นได้จากคำกล่าวของผู้ให้ข้อมูลที่ว่า “เวลาที่เรามืออะไร เราก็กทำร่วมกันนะคะ เวลาบวงสรวงเจ้าปู่ เจ้าย่า เราก็กนำบายศรีของแต่ละบ้าน ใครอย่างได้อะไร อวยกร่วมถวาย ในโຕ้ะบวงสรวง อย่างเนี้ยเราก็กจะเอาไป” ซึ่งสะท้อนถึงการนำบายศรีมาเป็นเครื่องมือในการรวมตัวกันของคนในชุมชนด้วย

นอกจากนั้น ยังพบว่าการทำบายศรีร่วมกันเพื่อใช้ในพิธีกรรมต่างๆ ยังช่วยสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ ดังคำบอกเล่าที่ว่า “บางคนทำส่วนนั้น บางคนทำส่วนนี้ ช่วยกันทำได้คะ” และ “ก็จะเป็นไปด้วยกันคะ ช่วยกันทำ คนนี้จะประกอบ คนนี้จะพับ คนนี้จะเข้างาน อย่างนี้คะ” ทั้งยังสามารถสร้างรายได้ให้กับชุมชนได้อีกด้วย ดังคำกล่าวที่ว่า “ในชีวิตหนู บายศรีมันคือสามารถสร้างรายได้ได้ หนูเจือครอบครัวหนูได้คะ”

เมื่อวิเคราะห์ผ่านกรอบแนวคิดโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural-Functionalism) ที่มองสังคมเป็นระบบที่ประกอบไปด้วยสถาบันทางสังคมต่างๆ ที่ทำหน้าที่ร่วมกันเพื่อความอยู่รอดและดำรงไว้ซึ่งสมดุลของสังคม [5] จะเห็นได้ว่า พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้บายศรีนั้นมีส่วนสำคัญในการรักษาระเบียบและบูรณาการทางสังคมผ่านการร่วมกันทำกิจกรรมตามความเชื่อและประเพณีที่สืบทอดต่อกันมา ซึ่งช่วยให้คนในชุมชนมีความผูกพันกันทางจิตวิญญาณผ่านการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ร่วมกัน อีกทั้งการทำบายศรีด้วยกันยังช่วยสร้างปฏิสัมพันธ์ ความสามัคคี และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งมีส่วนในการธำรงไว้ซึ่งโครงสร้างและหน้าที่ของชุมชนให้ดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง

สอดคล้องกับการศึกษาของ ฤทธา คัคคีศรี [20] ที่พบว่า พิธีกรรมความเชื่อต่างๆ มีส่วนช่วยในการควบคุมทางสังคมและสร้างความสัมพันธ์กันในชุมชน ผ่านการเข้าร่วมกิจกรรมตามประเพณีที่ตอกย้ำค่านิยมและบรรทัดฐานที่ยึดถือร่วมกัน โดยเฉพาะพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการบนบานศาลกล่าวต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ยังช่วยเสริมสร้างพลังใจ ความหวัง และความรู้สึกปลอดภัยให้แก่คนในชุมชน ซึ่งเป็นกลไกสำคัญในการสร้างความมั่นคงทางจิตใจและรักษาคุณภาพของสังคมเอาไว้

ด้านความหมาย บายศรีเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีความหมายครอบคลุมทั้งในมิติทางจิตวิญญาณ มิติทางสังคม และมิติทางภูมิปัญญา ไม่ว่าจะเป็นการเป็นศูนย์รวมจิตใจและการสร้างความสัมพันธ์ในชุมชนผ่านการร่วมประกอบพิธีกรรม การสะท้อนภูมิปัญญาท้องถิ่นในการเลือกใช้วัสดุและเทคนิคการประดิษฐ์

ที่มีเอกลักษณ์ รวมถึงการปรับเปลี่ยนความหมายตามบริบทสังคมเพื่อธำรงรักษาอัตลักษณ์ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง จากการศึกษาความเชื่อและบทบาทของบายศรีในวัฒนธรรมอีสานลุ่มน้ำโขง สามารถสรุปความหมายในมิติต่างๆ คือ บายศรีในวัฒนธรรมอีสานลุ่มน้ำโขงไม่ได้เป็นเพียงเครื่องประกอบพิธีกรรมหรืองานหัตถกรรมพื้นบ้านเท่านั้น แต่มีความหมายลึกซึ้งในฐานะเครื่องมือเชื่อมโยงโลกทางกายภาพกับโลกทางจิตวิญญาณ เป็นตัวแทนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ และเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในชุมชน ผ่านบทบาทหลัก 3 ประการ

ประการแรก บายศรีมีความหมายเป็น “สะพานเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์กับโลกศักดิ์สิทธิ์” ผ่านบทบาทด้านพิธีกรรม ซึ่งทำหน้าที่เป็นสื่อกลางในการสื่อสารระหว่างมนุษย์กับอำนาจเหนือธรรมชาติ โดยเฉพาะพญานาค นัยยะนี้แสดงให้เห็นความเข้าใจของชาวอีสานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างโลกทางกายภาพกับโลกทางจิตวิญญาณที่ไม่ได้แยกขาดจากกัน และชีวิตมนุษย์ไม่อาจดำรงอยู่โดยปราศจากความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ บายศรีจึงเป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรมที่สะท้อนโลกทัศน์แบบองค์รวมของผู้คนในท้องถิ่น

ประการที่สอง บายศรีมีความหมายเป็น “เครื่องแสดงศรัทธาและเคารพบูชา” ผ่านบทบาทในการขอพรและบนบาน ซึ่งสะท้อนความปรารถนาและความหวังของมนุษย์ที่ต้องการความมั่นคง ปลอดภัย และความสำเร็จในชีวิต เมื่อเผชิญกับความไม่แน่นอนและข้อจำกัดในการควบคุมชะตาชีวิต การสร้างบายศรีด้วยความประณีตงดงามเพื่อบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงเป็นการแสดงออกถึงความศรัทธาอย่างสูงสุด และเป็นการขอความคุ้มครองจากอำนาจเหนือธรรมชาติ บายศรีจึงมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงกับความรู้สึกมั่นคงทางจิตใจและการจัดการกับความกังวลในชีวิต

ประการที่สาม บายศรีมีความหมายเป็น “พื้นที่แห่งการเชื่อมโยงสัมพันธ์ทางสังคม” ผ่านบทบาทในการสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน การร่วมกันทำบายศรีและประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับบายศรีก่อให้เกิดการมีส่วนร่วม การถ่ายทอดภูมิปัญญา และการสร้างอัตลักษณ์ร่วมของชุมชน นัยยะนี้แสดงให้เห็นว่าบายศรีไม่ได้มีความสำคัญเฉพาะในมิติทางความเชื่อเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็นกลไกทางสังคมที่หล่อหลอมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน สร้างพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนความรู้ และเสริมสร้างความเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม

จะเห็นได้ว่าบายศรีในวิถีชีวิตชาวอีสานลุ่มน้ำโขงมีความหมายครอบคลุมทั้งมิติทางจิตวิญญาณ มิติทางสังคม และมิติทางวัฒนธรรม เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการผสมผสานอย่างกลมกลืนระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนา สะท้อนภูมิปัญญาท้องถิ่นในการปรับตัวและผสมผสานระบบความเชื่อต่างๆ เข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน และเป็นพื้นที่ในการธำรงรักษาอัตลักษณ์ท้องถิ่นท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การอภิปรายผล

ผลการศึกษาความเชื่อและความหมายที่สะท้อนผ่านการใช้บายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขง ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงพลวัตระหว่างความเชื่อ บทบาท และการปรับตัวของวัฒนธรรมบายศรี ท่ามกลางบริบทการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยบายศรียังคงดำรงพลังในฐานะระบบสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่ถูกสืบทอดผ่านกระบวนการเรียนรู้ทางสังคม ขณะเดียวกันก็ปรับเปลี่ยนทั้งรูปแบบการแสดงออกและความหมายให้สอดคล้องกับบริบทใหม่ ตลอดจนบูรณาการเข้ากับกรอบศาสนาและอำนาจหน้าที่เข้ามาอิทธิพล โดยผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่าความเชื่อเกี่ยวกับบายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขงมีลักษณะเป็นพลวัตที่ปรับเปลี่ยนตามบริบททางสังคมวัฒนธรรม

โดยมีการสืบทอดความเชื่อและภูมิปัญญาผ่านกระบวนการขัดเกลาทงสังคัมในระดับครอบครัวและชุมชน พร้อมกับการปรับตัวและบูรณาการกับศาสนาพุทธที่เข้ามาอิทธิพลในภูมิภาค

สอดคล้องกับการศึกษาของสุจิตต์ วงษ์เทศ [1] และพระมหาถาวร อาภากร [25] ที่แสดงให้เห็น การผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมเรื่องพญานาคกับพุทธศาสนา ก่อให้เกิดพลวัตความศรัทธาที่ส่งผลต่อ วิถีชีวิตของผู้คน โดยเฉพาะการศึกษาของสุจิตต์ วงษ์เทศ [1] ที่พบว่าพญานาคเป็นสัญลักษณ์ของความอุดม สมบูรณ์และความคุ้มครอง การบูชาพญานาคจึงเป็นการแสดงความเคารพและขอพรให้ชีวิตดีขึ้น สะท้อนการ พึ่งพาอาศัยระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติผ่านความศรัทธาในอำนาจศักดิ์สิทธิ์และพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งเมื่อนำมา วิเคราะห์ผ่านทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยมของ Radcliffe-Brown [5] จะเห็นได้ว่าพิธีกรรมเกี่ยวกับบายศรีทำ หน้าที่ในการรักษาคุณภาพทางสังคัมผ่านการเชื่อมโยงผู้คนเข้ากับความเชื่อร่วมกัน เป็นกลไกที่ช่วยตอบสนอง ความต้องการทางจิตวิญญาณของชุมชน

นอกจากนี้ การสร้างบายศรีของชาวอีสานลุ่มน้ำโขงยังแสดงถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่โดดเด่นในการ เลือกใช้วัสดุ ออกแบบรูปทรง และพัฒนาเทคนิคการประดิษฐ์ สอดคล้องกับงานวิจัยของบุญชู ณ ป้อมเพชร์ และคณะ [3] และทรงคุณ จันทกร [18] ที่ชี้ให้เห็นว่าภูมิปัญญาด้านหัตถกรรมพื้นบ้านอีสานเกิดจากการเรียนรู้ และสั่งสมประสบการณ์ของคนในชุมชน และมีการบูรณาการองค์ความรู้ในหลายมิติตามแนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น ของเอกวิทย์ ณ ถลาง [8] ทั้งความรู้เกี่ยวกับวัสดุธรรมชาติ เทคนิคการประดิษฐ์ และการออกแบบเชิงสัญลักษณ์ ทำให้เกิดเป็นรูปแบบงานศิลปหัตถกรรมที่สร้างสรรค์และมีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น

การศึกษายังพบการสืบทอดความเชื่อและทักษะการทำบายศรีผ่านการขัดเกลาทงสังคัมในครอบครัว และชุมชน ซึ่งสามารถวิเคราะห์ตามแนวคิดการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมของ Bourdieu [10] ว่าเป็นการผลิตซ้ำ ระบบความเชื่อและค่านิยมที่ฝังอยู่ในวัฒนธรรมบายศรี ดังจะเห็นได้จากการที่ผู้ให้ข้อมูลหลายคนมีจุดเริ่มต้น ในการเรียนรู้ทำบายศรีจากคนใกล้ชิดในครอบครัว เป็นการส่งผ่านทั้งความเชื่อและทักษะผ่านปฏิสัมพันธ์ ระหว่างคนต่างรุ่นด้วยวัตถุอย่างบายศรีเป็นสื่อกลาง ทำให้เกิดการผลิตซ้ำและธำรงไว้ซึ่งระบบสัญลักษณ์ ทางวัฒนธรรมของชุมชน

อีกทั้งการทำบายศรีร่วมกันในชุมชนยังมีส่วนสำคัญในการสร้างและกระชับความสัมพันธ์ สอดคล้อง กับงานวิจัยของฉลาดชาย รมิตานนท์ [19] ที่พบว่าความร่วมมือกันทำบายศรีและประกอบพิธีกรรมช่วยสร้างความ สามัคคี เกิดการแลกเปลี่ยนแรงงานและทรัพยากรระหว่างเครือญาติและคนในชุมชน ตอกย้ำความสัมพันธ์และ ธำรงรักษาประเพณีท้องถิ่น เมื่อวิเคราะห์ในมุมมองของทฤษฎีทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) ตามแนวคิด ของ Bourdieu [26] จะเห็นว่าความรู้และทักษะการทำบายศรีเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่มีค่าในชุมชน ทำให้ผู้ที่มีความเชี่ยวชาญได้รับการยอมรับนับถือ ขณะที่การทำบายศรีร่วมกันยังก่อให้เกิดทุนทางสังคัม (Social Capital) ผ่านการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนด้วย

ขณะเดียวกัน ความเชื่อและบทบาทของบายศรีก็ปรับเปลี่ยนไปตามบริบทสังคัมที่เปลี่ยนแปลง สอดคล้องกับการศึกษาของยศ สันตสมบัติ [21] ที่พบว่าประเพณีบายศรีมีการปรับเปลี่ยนจากการเน้นคุณค่า ทางจิตใจและความเชื่อ มาสู่การเน้นคุณค่าทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมากขึ้น ปรากฏการณ์นี้ สามารถอธิบายได้ด้วยแนวคิดพลวัตทางวัฒนธรรมของ Appadurai [12] ที่ว่าวัฒนธรรมมีลักษณะเคลื่อนไหว และปรับตัวตามกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งนี้ การปรับตัวของวัฒนธรรม บายศรียังสะท้อนภูมิปัญญาของชุมชนในการธำรงอัตลักษณ์ท้องถิ่นท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ สอดคล้อง

กับการศึกษาของอมรา พงศาพิชญ์ [27] ที่ชี้ให้เห็นกลไกของชุมชนในการปรับตัวและต่อรองกับอำนาจจากภายนอก โดยการปรับเปลี่ยนรูปแบบและความหมายของบายศรีให้เข้ากับบริบทใหม่แต่ยังคงรักษาแก่นแท้ของความเชื่อและอัตลักษณ์ดั้งเดิมเอาไว้

นอกจากนี้ ปรากฏการณ์ที่พบในพื้นที่ศึกษาทั้ง 3 แห่ง ยังแสดงให้เห็นความหลากหลายของการตีความและการปรับใช้วัฒนธรรมบายศรีตามบริบทเฉพาะของแต่ละชุมชน ซึ่งสามารถวิเคราะห์ผ่านแนวคิดครีโอลิเซชัน (Creolization) ของ Hannerz [13] ที่มองว่าการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมต่างๆ ไม่ได้เป็นเพียงการยอมรับหรือปฏิเสธโดยสิ้นเชิง แต่เป็นกระบวนการสร้างสรรค์ที่ก่อให้เกิดรูปแบบวัฒนธรรมใหม่ที่มีลักษณะเฉพาะในแต่ละพื้นที่ ดังจะเห็นได้จากการนำสัญลักษณ์หรือพิธีกรรมทางพุทธมาผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมเรื่องพญานาคในลักษณะที่แตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน เพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับความเชื่อท้องถิ่นท่ามกลางอำนาจของศาสนาและสังคมกระแสหลัก

ผลการศึกษาที่พบยังนำไปสู่ข้อค้นพบเกี่ยวกับการเชื่อมโยงวัฒนธรรมบายศรีกับการพัฒนาที่ยั่งยืนผ่านศักยภาพในการสนับสนุนเศรษฐกิจสร้างสรรค์บนฐานวัฒนธรรม (Cultural-based Creative Economy) ที่เน้นการสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับทรัพยากรทางวัฒนธรรม การที่ชุมชนสามารถพัฒนากลุ่มอาชีพทำบายศรีไม่เพียงช่วยสร้างรายได้เท่านั้น แต่ยังเป็นการอนุรักษ์และส่งเสริมมรดกทางวัฒนธรรมในคราวเดียวกัน อย่างไรก็ตาม

ผลการวิจัยก็ยังพบความท้าทายในการรักษาสมดุลระหว่างการอนุรักษ์คุณค่าดั้งเดิมกับการปรับตัวให้เข้ากับสังคมร่วมสมัย ซึ่งสอดคล้องกับข้อสังเกตของชาญชัย วัฒนานวัชร [22] ที่ระบุถึงความเปลี่ยนแปลงของความเชื่อดั้งเดิมเพื่อความอยู่รอดในบริบทสังคมปัจจุบัน ประเด็นนี้ชี้ให้เห็นความสำคัญของการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการมรดกทางวัฒนธรรมของตนเอง เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่สมดุลระหว่างการอนุรักษ์และการสร้างสรรค์ ซึ่งจะช่วยให้วัฒนธรรมบายศรียังคงดำรงอยู่อย่างยั่งยืนในโลกที่เปลี่ยนแปลง

โดยสรุป การศึกษาในครั้งนี้ได้แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนและพลวัตของวัฒนธรรมบายศรีท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมร่วมสมัย ในฐานะสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม บายศรีสะท้อนทั้งระบบความเชื่อ ภูมิปัญญาท้องถิ่น และความสามารถในการปรับตัวเพื่อเชื่อมโยงอัตลักษณ์ดั้งเดิมเข้ากับบริบทใหม่ ผ่านกระบวนการสืบทอด บูรณาการ และธำรงรักษาที่มีลักษณะเป็นพลวัต ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาสำคัญในการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมอย่างมีชีวิตชีวาและยั่งยืน องค์ความรู้นี้จึงสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการออกแบบยุทธศาสตร์และกิจกรรมเพื่อส่งเสริมการอนุรักษ์และพัฒนามรดกทางวัฒนธรรมของชุมชนได้อย่างสอดคล้องกับบริบท ผ่านการสร้างการมีส่วนร่วม การพัฒนาเศรษฐกิจสร้างสรรค์ และการจัดการทรัพยากรวัฒนธรรมอย่างสมดุล เพื่อให้ภูมิปัญญาดั้งเดิมเช่นบายศรียังคงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตที่มีความหมายและเป็นพลังในการขับเคลื่อนชุมชนสู่การพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไปในอนาคต

References

- [1] Wongthet, S. (2007). Nagas and supernatural powers in Isan culture. Matichon.
- [2] Punnothok, T. (2000). Naga beliefs and way of life of Isan people. Mahasarakham University.
- [3] Na Pompetch, B., et al. (1992). Wisdom in selecting local natural materials for Bai Sri crafting. The Thailand Research Fund.

- [4] Maneechot, S. (2018). Forms and components of Bai Sri: Reflection of abundance, growth, and fortune. *VRU Research and Development Journal Humanities and Social Science*, 13(2), 78-79.
- [5] Radcliffe-Brown, A. R. (1952). *Structure and function in primitive society*. Free Press.
- [6] Malinowski, B. (1944). *A scientific theory of culture and other essays*. University of North Carolina Press.
- [7] Parsons, T. (1951). *The social system*. Free Press.
- [8] Na Thalang, E. (2001). *Local wisdom: The core of Thai wisdom*. Amarin Printing.
- [9] Singyabusya, S. (2010). *Local knowledge and Isan cultural identity*. Chulalongkorn University Press.
- [10] Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press.
- [11] Bourdieu, P., & Passeron, J. (1990). *Reproduction in education, society and culture*. Sage Publications.
- [12] Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press.
- [13] Hannerz, U. (1992). *Cultural complexity: Studies in the social organization of meaning*. Columbia University Press.
- [14] Bhabha, H. (1994). *The location of culture*. Routledge.
- [15] Jantasuwan, S., et al. (2000). *The role of Bai Si in Isan rituals: Mediation between human and supernatural worlds*. Khon Kaen University.
- [16] Chareonwong, P. (2020). Naga beliefs in Isan society and culture. *Journal of Humanities and Social Sciences, Ubon Ratchathani University*, 11(2), 1-20.
- [17] Maneechot, S. (2018). Analysis of forms and components in Bai Sri. *Journal of Fine and Applied Arts*, 10(1), 121-143.
- [18] Chantachon, S. (2017). *Development of local handicraft wisdom in Isan: From learning and experience to creativity*. Mahasarakham University.
- [19] Ramitanon, C. (2016). The role of Bai Sri in rituals and social relationships of Isan communities. *Journal of Liberal Arts*, 16(2), 75-106.
- [20] Saksri, K. (2012). Rituals, beliefs and social control in communities. *Journal of Mekong Societies*, 8(3), 69-85.
- [21] Santasombat, Y. (2008). *Isan and the dynamics of ethnicity, culture and ecology*. Chulalongkorn University.
- [22] Wannachanuwat, C. (2018). Dynamics between old beliefs and new religions for socio-cultural equilibrium in the context of change. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 39(3), 510-516.

- [23] Kanchanaphan, A. (2004). Phi: The representation of supernatural power controlling human fate. *Journal of Sociology and Anthropology*, 23(1), 6-23.
- [24] Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures. Basic Books.
- [25] Arphakaro, P. (2017). Integrating Naga beliefs with Buddhism: Dynamics of faith affecting way of life. *Journal of MCU Peace Studies*, 5(2), 283-297.
- [26] Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). Greenwood Press.
- [27] Pongsapich, A. (2006). Cultural identity and local knowledge in the globalization context. *Journal of Social Development*, 8(1), 1-24.